

.....
національної освіти в добу Директорії УНР. – К.: Знання, 1998; 4. Телячий Ю.В. З історії управління освітою в період Директорії УНР // Наук. праці / Кам'янець-Поділ. пед. ун-т. Іст. науки. – 1999. – Т. 3. – С. 259-270; 5. Сорочан Н. Інститут комісарів народної освіти в Україні за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3. – С. 142-146; 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 1., – Арк. 15-15зв; 7. Там само. – Спр. 55. – Арк. 1-2, 4; 8. Там само. – Спр. 40. – Арк. 2; 9. Там само. – Спр. 55. – Арк. 7; 10. Там само. – Спр. 18. – Арк. 2; 11. Там само. – Спр. 55. – Арк. 6; спр. 2. – Арк. 239-239зв; 12. Там само. – Спр. 55, арк. 8; 13. Вістник УНР. – 1919. – 1 серпня. – Ч. 1; 14. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 50; 15. Там само. – Спр. 17. – Арк. 9-9зв; спр. 37. – Арк. 5; 16. Вістник УНР. – 1919. – 20 липня. – Ч. 21; 17. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 10; 18. Там само. – Арк. 12-22; 19. Там само. – Спр. 125. – Арк. 32-32зв; 20. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 103; 21. Там само. – Спр. 18. – Арк. 31-37; Спр. 2. – Арк. 107; 22. Вістник УНР. – 1919. – 7 серпня. – Ч. 35; 23. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 164, 224; 24. Там само. – Спр. 18. – Арк. 66-67; 25. Там само. – Арк. 82, 90, 94; 26. Там само. – Арк. 42, 45, 53; 27. Там само. – Спр. 2. – Арк. 125-126; спр. 37. – Арк. 13-14зв; 28. Там само. – Спр. 18. – Арк. 70, 89; 29. Там само. – Спр. 2. – Арк. 127; 30. Там само. – Спр. 18. – Арк. 128, 130; 31. Там само. – Арк. 118-118зв; 32. Там само. – Спр. 2. – Арк. 141; спр. 40. – Арк. 4; Вістник УНР. – 1919. – 1 серпня. – Ч. 31; 33. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 144, 201, 207; спр. 18. – Арк. 59; 34. Там само. – Спр. 2. – Арк. 114, 115; 35. Там само. – Арк. 143; 36. Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 210; 37. Там само. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44; 38. Там само. – Спр. 54. – Арк. 5; 39. Там само. – Спр. 53. – Арк. 36; 40. Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 101; 41. Там само. – Спр. 18. – Арк. 132-133; спр. 29. – Арк. 22-23зв; 42. Там само. – Арк. 134; 43. Там само. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 25-25зв.

Т.Р. Соломонова

КНИГОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПЕРІОДУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

Сьогодні кожного разу, коли для придбання необхідної книги, особливо української, треба долати численні перешкоди, мимоволі згадується подібна ситуація початку 20-х років XX ст., коли стару торговельну систему зруйнували, а нової не створили.

Книжкова торгівля того періоду ніколи не була обділена увагою науковців. Серед загальних праць є книги О.Говорова з історії книжкової торгівлі в СРСР¹ та М.Агуфа і М.Ковалю з історії радянської системи книготоргівлі 1918-1964 років в Україні², що давали уявлення про основні етапи та напрямки її побудови й організації. Вітчизняними дослідниками розглядалися різні її аспекти: Т.Ківшар — організацію книгопоширення в Україні 1917-1923 років³, Ю.Меженко — 1917-1927 років⁴, Т.Скрипник, О.Левчук — кооперативну систему книгопостачання^{5,6}, Н.Солоненко — відображення книжкової торгівлі на сторінках часопису «Бібліологічні вісті»⁷. Здебільшого науковці звертали увагу на організаційні аспекти книготорговельної діяльності, державну та партійну політику в цій галузі. Цікавими, насиченими багатим фактографічним матеріалом з власного досвіду були спогади подільця Є.Грицака⁸. Але спроб визначити проблеми книгозабезпечення інтелігенції періоду «воєнного комунізму», зокрема у м.Вінниці, досі не було.

До жовтня 1917 року в Україні було приблизно 2,5 тис. книгарень⁹, з яких у Вінниці початку 10-х років XX ст. — 7, зокрема «Реноме» Р.Бунтмана, А.Поровського, А.Потемковського, В.Райхера, С.Рехліса, Д.Швахмана, Р.Шерра (з 1912 року — спадкоємців Р.Шерра). Треба зазначити, що книжкова продукція була не єдиною в асортименті цих торговельних підприємств. Більшість з них торгувала переважно канцелярським приладдям, наочним матеріалом, підручниками, географічними картами та дитячими іграшками.

Але поряд з такими закладами існували й повноцінні книгарні. В одній з найбільших — книжковій крамниці В.Райхера — на початку ХХ ст. можна було придбати літературу російською, польською та французькою мовами, ноти, гравюри, наочне приладдя та періодичну пресу. Тут діяв букіністичний відділ. Можна було оформити передплату як на вітчизняні, так і на європейські часописи. Дозволялося навіть брати на виплат по 20, 50, 75 коп. або 1 крб. на місяць в разі повного завдатку. При магазині існувала платна бібліотека: книги можна було отримувати за 30 коп. на місяць після 1 крб. застави, а новинки та журнали — за 40 коп.¹⁰ Власник магазину не обмежувався тільки торговельною діяльністю. Він ініціював випуск листівок з краєвидами Вінниці — 5 серій загальною кількістю понад 100 назв. Згодом в 1911 році він виступив співзаводником, разом з місцевим власником друкарні І.Пойлішером, путівника по Вінниці. Намагання задовольнити різноманітний попит покупців і читачів, зокрема підвищений інтерес до української та революційної літератури відбилось у розширенні асортименту. Врешті-решт це призвело до закриття магазину у 1907 році та конфіскації декількох скринь з книгами. Тільки наступного року вдалося поновити дозвіл і відкрити книгарню за умови обмежити торгівлю тільки навчальною літературою.¹¹

Ще одним активним, підприємливим книгарем був С.Рехліс, який у співпраці з вінницьким журналістом М.Павлушковым у 1910 році фінансував випуск першого довідника та адресної книги по місту «Вся Винница». У його крамниці також можна було придбати літературу російською, українською, французькою, німецькою, польською та єврейською мовами, замовити потрібні підручники та іноземні часописи.

Радянською владою книжкова торгівля розглядалася як важлива ділянка ідеологічної боротьби, яка потребувала контролю.

Справжня руйнація книгопоширення в Україні розпочалася з лютого 1920 року, коли всі книжкові запаси в книгарнях було взято на облік.¹² З одного боку, з наростанням економічної розрухи збільшувався дефіцит книжок, їх не вистачало, а з іншого — публіку, яка читає, готували до заборони вільно торгувати книжками. За «усуспільненням» творів друку наглядав Відділ друку і пропаганди Всеукраїнського книжкового видавництва (Всеукрвидав, згодом — ДВУ). На нього та його відділення на місцях було покладено функції «обліку, розподілу й розповсюдження всієї націоналізованої літератури і нот, розповсюдження гуртом і вроздріб, контроль за кооперативною і приватною книжковою торгівлею».¹³ Зрозуміло, що книгарі намагалися зробити певний запас книг, а читачтво — набути якомога більше літератури. Адже через інфляцію багато споживачів друкованого слова вже почали голодувати і майже не мали вільних грошей. Коли наявні фонди було описано, більшовицька влада закрила книгарні при найбільших видавництвах «Вернигора», «Час», «Освіта», «Друкар», «Криниця», «Дзвін» тощо.¹⁴ Згодом у середині 1920 року розпочався процес закриття решти книгарень на радянській території України.

Книгопоширення централізовували. Насаджувалася думка, що твори друку в умовах гострої їх нестачі не можуть бути предметом індивідуальної власності, а тому мають перейти у громадське використання відповідно до політики «воєнного комунізму». Книги розподілялися в бібліотеки, інші культурно-освітні установи, школи, а не окремим особам. Інтелігенція була позбавлена можливості купувати необхідну літературу. Є.Грицак нотував: «Важке, незвичайно важке, майже розпучливе витворилося після сього становище для інтелігентної людини або людини, що вчиться або цікавиться яким-небудь науковим питанням».¹⁵ Ситуація ускладнювалася ще й тим, що через бібліотеки передовсім поширювалася радянська агітаційна та пропагандистська література.

Ліквідацію книжкового обігу проводили під гаслами комуністичної справедливості: мовляв, йдеться про розподіл книжкових багатств серед бідних верств населення тільки безкоштовно, щоб книги не були предметом спекулятивної наживи. Тому серед основних завдань Всеукрвидаву був «облік і розподіл всіх видів творів друку; монополізація всієї справи поширення та експедування творів друку».¹⁶

На Поділлі націоналізація всіх книгарень розпочалася наказом губревкому від 28 грудня 1920 року.¹⁷

У січні 1921 року «Положення про єдиний план розподілення творів друку на Україні», «Положення про Центральну надзвичайну комісію по обліку націоналізованих книг» закріпили виключну монополію Всеукрдержвидаву щодо нових і націоналізованих книжок. При губвидавах створювалися відділення з відповідними функціями. Як правило, до співпраці в них залучалися випадкові, але «ідеологічно витримані» люди. Книжковий склад Подільського губвидаву впродовж року з 24 січня очолював 19-річний А.Л. Раздольський¹⁸, а колишні власники книгарень зуміли знайти роботу, максимально наближену до фахової, тільки у губнаросвіті, де 44-річний Д. Швахман

.....
працював завідувачем сектора постачання навчальних посібників, а 45-річний С.Рехліс — агентом постачання.¹⁹

Запровадження політики «воєнного комунізму» в книжковій справі призвело до глибокої кризи галузі: видавничий рух замер, сформувався гострий книжковий дефіцит. Тепер за дозволом на одержання літератури треба було вирушати «по інстанціях» — таких численних, що ходіння по них відбивало бажання домогтися книги. Книгарень не вистачало, люди мусили приїздити з провінції до губернських центрів по книжки. Є.Грицак згадував, як, навіть маючи дозвіл від повітнаросвіти на 50 примірників підручника для школи, отримував на руки тільки 5 примірників з губернського книжкового складу ДВУ у Вінниці.²⁰ Адже ці установи підпорядковувалися різним відомствам і не узгоджували свої дії. А приватній особі домогтися потрібної для наукових студій книжки було ще важче.

Ціни чорного ринку негайно підскочили, книги стали недосяжними, хоча їх вартість була низькою на тлі загальної дорожнечі. Книги обмінювали на продукти. Так, у другій половині 1921 року «Архив Юго-Западной России» (30 т.) коштував 80 000 крб. або 10 фунтів цукру, «Ілюстрована історія України» М.Грушевського — 1-1,5 фунта сала, його ж «Греко-римський світ» — 4 фунти цукру, повний «Энциклопедический словарь» (вид-во Ф.Брокгауза і І.Ефрона) — 0,5 пуда цукру.²¹ Розквітла букіністична торгівля. Як свідчать сучасники, книжкові спекулянти добували книжки із складів і вдало торгували ними.²²

Утворилась парадоксальна ситуація, коли «населення протягом двох років фактично було без книг при наявності їх у великій кількості в розпорядженні губдержвидаву, в націоналізованих книжкових магазинах, з яких немає можливості книжку легально придбати».²³

Водночас 17 липня 1921 року колегія Всеукрдержвидаву звернулася до інтелігенції із закликом взяти активну участь у створенні книг для народу. У зверненні зазначалося, що «обов'язок перед робітниками і селянством, що на кошті кривавої праці їхньої ви здобули знання, ваш борг перед культурою й поступом вимагають у вас творчої праці».²⁴ Так, використовуючи моральні чинники, інтелігенцію перетворювали на прошарок, зобов'язаний обслуговувати суспільство, причому ця експлуатація подавалися керівництвом держави як велике благо для тих, за рахунок чиєї творчої думки відбувався поступ.

А оцінювалася ця праця безпідставно низько. Так, в другій половині цього року професор О.Дорошкевич за книгу про методику української літератури отримав 250 000 крб. (порівняти з цінами на книги!), за які можна було придбати 5 пудів пшеничного борошна.²⁵

Разом з тим перед інтелігенцією стояла проблема збереження власних бібліотек. Адже ще у 1919 році з приходом радянської влади згідно з радянським декретом «Про охорону бібліотек та книгосховище РРФСР» та додатку до нього «Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі» (1918) розпочалася націоналізація та реквізиція приватних бібліотек. Щоб уникнути цього акту вандалізму, кожний власник повинен був довести професійну потребу у книжковому зібранні та отримати охоронний лист. Вінничанину М.Рененкампу як культробітнику і викладачу вдалося отримати охоронного листа «на меблі та книги».²⁶ Але матеріальні труднощі призводили до того, що інтелігенція вимушена була розпродавати власні книжкові збірки і брати участь у букіністичній торгівлі. Той самий М.Рененкампу наприкінці 1921 року вже продав власних книжок на суму 2 400 000 крб.²⁷

Запровадження непу зумовило появу 28 листопада 1921 року декрету про платність творів неперіодичного друку, тобто почалась перебудова системи книгопоширення на комерційних засадах. Було дозволено навіть приватні й кооперативні книгарні, які, на відміну від державних, мали нести основний податковий тягар (зрівняльний і промисловий податок, гербовий збір), не могли користуватися пільговими залізничними тарифами.²⁸ Але численні економічні, адміністративні, організаційні перешкоди на шляху їх створення призвели до того, що на початку 1922 року кількість книгарень всіх форм власності ледве сягала тисячі.²⁹ Радянська влада тяжіла до регулювання і скорочення кількості приватних книгарень. Так, із 40 зареєстрованих підприємств Києва весною 1922 року вже було ліквідовано 19.³⁰ У Вінниці, наприклад, у червні існувало 2 державні магазини, книжкові полицки у кооперативних і комісійних магазинах.³¹ У серпні цього року колишній власник книжкового магазину В.Райхер після відмови місцевої влади звернувся до голови ВУЦВКа Г.Петровського з проханням дозволити відкриття книгарні. Але йому було відмовлено.³²

Посиленню ідеологічного контролю за книгорозповсюдженням сприяло утворення у травні 1922 року при Головлітосвіті головного управління у справах друку (ЛІТ). У грудні 1922 року стало відомо про чергове вилучення з книгарень релігійних, антирадянських книжок, а також «тих з

них, які призначені для масового читання» (белетристики, пригодницької літератури). На відміну від попередніх (що почалися з 1919 року), ця кампанія мала систематичний і планомірний характер. Так штучно обмежувалося можливе коло читання, а також посилювався контроль за ним.

Отже, із запровадженням непу радянська влада, зруйнувавши стару систему поширення книжок, намагалася створити іншу — централізовану, планову, в якій діяли ідеологічний контроль, цензурний терор, контрольований підбір кадрів. Приватну ініціативу знищували, замість неї планувалося використовувати державне замовлення, але відсутність в основних споживачів книжкової продукції — інтелігенції, студентів, школярів — коштів для придбання книг призводила до стагнації галузі. Водночас існування тільки державної системи книгорозповсюдження і відповідно відсутність конкуренції спричинили зростання вартості книг.³³ Хоча спеціалістів бракувало, але колишнім фахівцям в новій системі не було місця. Ігнорування кваліфікованих кадрів, фахова підготовка яких передбачала не тільки вільну орієнтацію в асортименті книжок, а й економічні знання щодо принципів роботи з таким специфічним товаром, як книга, і таким покупцем, як людина, яка любить читати, призвело до того, що сучасники нарікали на недостатню обізнаність з репертуаром книжок, недостатній фаховий рівень нових радянських книгарів у визначенні ціни книжки, системи гуртових скидок, невміння працювати з покупцями, зацікавлювати їх новою літературою.³⁴

Отже, у книгозабезпеченні інтелігенції періоду «воєнного комунізму» виникло чимало проблем. Дії радянської влади призвели до руйнування старої системи книгорозповсюдження, націоналізації приватних бібліотек, формування державного і партійного контролю за змістом книг та їх поширенням, дефіциту нових видань (стагнація книговидавання), розподілу книг і заборони їх продажу, недостатнього або низького рівня кваліфікації тих, хто працює у системі книгорозподілу. Представники інтелігенції були матеріально неспроможними придбати книгу, зокрема букіністичну, навіть, навпаки, змушені були розпродавати власні бібліотеки.

Таким шляхом деформувалася дуже важлива складова культурного середовища, в якому існувала інтелігенція. Контроль за книжковою справою, зокрема за поширенням книг, врешті-решт, на думку партійних ідеологів, мав полегшити вплив на формування ідей та дій інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Говоров А.А. История книжной торговли в СССР: Учебное пособие для вузов.- М., 1976.- 238 с;
2. Агуф М. А., Коваль М. Т. Книгу - в маси. Книжна торгівля в Радянській Україні. 1918 - 1964: Короткий історичний нарис.- Х., 1965.- 146 с; 3. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923).- К., 1996.- С.157; 4. Меженко Ю. Українська книга часу великої революції // Життя і революція.- 1927.- №10/11.- С.107-121; №12.- С.307-322; 5. Скрыпник Т. Кооперативное книгоиздательское и книготорговое объединение "Книгоспілка" // Книга: Исслед. и материалы.- М., 1981.- Сб.43.- С.115-130; Скрыпник Т. Кооперативная книжная торговля на Украине (1918-1941) // Книжная торговля: Исследования и материалы.- М., 1977.- Сб.4.- С.139-165; 6. Левчук О. Український кооперативно-громадський книгодрук доби революцій // Друкарство.- 1998.- Вересень-грудень.- С. 23-29; 7. Солонська Н. До історії книжкової торгівлі 20-30-х років в Україні (на матеріалах журн. «Бібліологічні вісті» та рукописах Л.Биковського) // Бібліотечний вісник.- 1996.- №5.- С. 12-21; Солонська Н. Українська книжкова торгівля: досвід 20-30-х років (на матеріалах «Бібліологічних вістей» та іншої фахової преси) // Бібліотечний вісник.- 1996.- №6.- С. 23-29; 8. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922) // Літературно-науковий вісник.- 1923.- Т.80.- С.55-64; Т.81.- С.149-158; 9. Солонська Н. Українська книжкова торгівля...- С. 27; 10. Вся Винница: Литературно-художественный календарь. Справочник и адресная книга / С.Рехлис и Н.Павлушков.- К., 1910.- 114, III с; 11. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.607.- Арк.43-44; 12. Левчук О. Вказ. пр.- С.29; 13. Ківшар Т. Вказ. пр.- С.157; 14. Левчук О. Вказана праця.- С.29; 15. Грицак Є. Вказана праця.- С.62; 16. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов. 1917-1941.- К., 1985.- С.41; 17. ДАВО.- Ф.Р-2625.- Оп.2.- Спр.50.- Арк.8; 18. Там само.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.15.- Арк.1017; 19. Там само.- Спр.1.- Арк.461; 20. Грицак Є. Вказана праця.- С.155; 21. Там само; 22. Там само.- С.156; Меженко Ю.- С.313; 23. Цит. за: Ківшар Т. Вказана праця.- С.179; 24. Книга и книжное дело...- С.56; 25. Грицак Є. Вказана праця.- С.157; 26. ДАВО.-Ф.Р-254.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.366; 27. Там само.- Спр.487.-Арк.26(зв.); 28. Агуф М. До питання про поширення книги // Книга.- 1923.- Ч.3.- С.15; 29. Меженко Ю. Вказана праця.- С.312; 30. Ківшар. Т. Вказана праця.- С.163; 31. ДАВО.- Ф.Р-254.- Оп.1.- Спр.634а.- Арк.191; 32. Там само.- Спр.607.- Арк.43-44; 33. Меженко Ю. Вказана праця.- С.313; 34. Олексій М. Хто винен в подорожчаних книгах? // Бібліотечні вісті.- 1923.- №3-4.

Г.В. Саранча